



परकीय व्यापार धोरणातील भारताची भूमिका आव्हाने आणि उपाययोजना एक अभ्यास

डॉ. शेख आलम गफूर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. पतंगराव कदम आर्ट्स व कॉमर्स कॉलेज पेण – रायगड

Corresponding Author – डॉ. शेख आलम गफूर

DOI - 10.5281/zenodo.15140450

गोषवारा:

भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाने गेल्या काही दशकांत लक्षणीय बदल अनुभवले आहेत. १९९१ पूर्वी संरक्षणवादी धोरण अवलंबले जात होते, मात्र आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने मुक्त व्यापाराला चालना दिली. त्यामुळे निर्यात क्षेत्राला वेग मिळाला आणि भारताचे व्यापार भागीदार वाढले. आज भारत IT, औषधनिर्मिती, कृषी उत्पादने आणि वस्त्रोद्योग क्षेत्रात जागतिक स्तरावर महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. २०२२-२३ मध्ये भारताची एकूण निर्यात ७७०.१८ अब्ज डॉलरपर्यंत पोहोचली, तर आयात ८९४.९० अब्ज डॉलर झाली. भारताने अमेरिका, युरोपियन संघ, चीन आणि UAE सोबत व्यापार संबंध बळकट केले आहेत. तसेच, व्यापार तूट आणि चीनसोबतच्या असंतुलित व्यापारासारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. भारतातील परकीय व्यापार धोरण अधिक सक्षम करण्यासाठी स्थानिक उत्पादन वाढवणे, लॉजिस्टिक्स सुधारणा करणे, नवीन मुक्त व्यापार करार (FTAs) करणे आणि ई-कॉमर्सद्वारे निर्यात वाढवण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. जागतिक स्पर्धेत भारताची निर्यातक्षमता वाढवण्यासाठी सरकारने “मेक इन इंडिया” आणि “आत्मनिर्भर भारत” यासारखे उपक्रम सुरू केले आहेत. त्यामुळे भविष्यात भारताचे परकीय व्यापार धोरण अधिक प्रभावी होईल आणि जागतिक बाजारात भारताला मजबूत स्थान मिळेल. परकीय व्यापार हे कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे साधन आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान निर्माण करण्यासाठी प्रत्येक देश आपले व्यापार धोरण ठरवतो. भारताचे परकीय व्यापार धोरण (Foreign Trade Policy - FTP) १९९१ नंतर मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने मुक्त व्यापार धोरण (Liberal Trade Policy) स्वीकारले आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक सुसंगत होण्यासाठी विविध सुधारणा केल्या. भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाचा उद्देश निर्यात वाढवणे, परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे, स्थानिक उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धेसाठी सक्षम करणे आणि व्यापार संतुलन राखणे हा आहे. आज भारत अनेक आंतरराष्ट्रीय करार आणि द्विपक्षीय करारांमध्ये सहभागी आहे. अमेरिका, युरोपियन संघ, चीन, UAE आणि आशियाई देशांसह भारताचे व्यापारी संबंध प्रबळ आहेत. भारत निर्यातवृद्धीसाठी विविध प्रोत्साहन योजना राबवत आहे. “मेक इन इंडिया”, “आत्मनिर्भर भारत”, उत्पादन-संलग्न प्रोत्साहन योजना (PLI) यांसारख्या उपक्रमांद्वारे उत्पादन आणि निर्यातक्षमतेत वाढ होत आहे. भारताने अनेक देशांसोबत मुक्त व्यापार करार केले आहेत, ज्यामुळे भारतीय कंपन्यांना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश मिळतो. भारत-ASEAN करार, भारत-युरोपियन संघ व्यापार करार आणि भारत-ऑस्ट्रेलिया आर्थिक सहकार्य करार हे महत्त्वाचे आहेत. भारताचा ई-कॉमर्स क्षेत्रातील विस्तार परकीय व्यापाराला चालना देत आहे. अॅमेझॉन, फ्लिपकार्टसारख्या कंपन्यांमुळे भारतीय उत्पादने जागतिक बाजारात पोहोचत आहेत. बंदरे, महामार्ग, वेअरहाउसिंग आणि पुरवठा साखळी सुधारणांसाठी सरकार विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प राबवत आहे. भारताची आयात निर्यातीपेक्षा अधिक आहे. उदाहरणार्थ, २०२२-२३ मध्ये भारताची एकूण निर्यात ७७०.१८ अब्ज डॉलर तर आयात ८९४.९० अब्ज डॉलर होती. यामुळे व्यापार संतुलन बिघडले आहे. भारत मोठ्या प्रमाणावर चीनकडून इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री आणि रसायने आयात करतो. मात्र, चीनला भारतीय निर्यात तुलनेत खूपच कमी आहे, त्यामुळे व्यापारी असंतुलन वाढत आहे. संरक्षणवाद (Protectionism), अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध, ब्रेझिट, रशिया-युक्रेन युद्ध यांसारख्या जागतिक घटनांचा भारताच्या व्यापारावर प्रभाव पडतो. भारतातील

वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स खर्च तुलनेने अधिक आहे. त्यामुळे भारतीय उत्पादने जागतिक बाजारात स्पर्धात्मक दरात देणे कठीण होते. जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आणि इतर बहुपक्षीय करारामधील बदलांमुळे भारतीय उद्योगांना नवीन धोरणांशी जुळवून घ्यावे लागते. उत्पादन-संलग्न प्रोत्साहन योजना (PLI), "मेक इन इंडिया", आणि "स्टार्टअप इंडिया" यांसारख्या सरकारी उपक्रमांचा वापर करून भारताने निर्यातक्षमतेवर भर द्यावा. भारताने केवळ काही देशांवर अवलंबून राहण्याऐवजी आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका आणि दक्षिण आशियातील देशांसोबत व्यापार वाढवावा. स्थानिक उत्पादने आणि सेवा आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी आयात-निर्यात धोरण अधिक प्रभावी करावे. भारताला वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स खर्च कमी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक वाढवावी लागेल. नवीन मुक्त व्यापार करार (FTAs) करून भारतीय उत्पादनांना अधिक सवलती मिळवाव्यात. भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाने गेल्या काही दशकांत मोठी प्रगती केली आहे. भारत आज IT, औषधनिर्मिती, कृषी उत्पादने आणि वस्त्रोद्योग क्षेत्रात जागतिक स्तरावर आपले स्थान निर्माण करत आहे. मात्र, व्यापार तूट, चीनसोबतचे व्यापारी असंतुलन, जागतिक अनिश्चितता आणि वाहतूक खर्च यांसारखी आव्हाने आहेत. यावर उपाय म्हणून भारताने उत्पादन क्षमता वाढवणे, लॉजिस्टिक्स सुधारणा करणे, नवीन मुक्त व्यापार करार (FTAs) करणे आणि डिजिटल व्यापारास चालना देणे आवश्यक आहे. "मेक इन इंडिया" आणि "आत्मनिर्भर भारत" यांसारख्या योजनांमुळे भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाला पुढील काही वर्षांत अधिक स्थैर्य आणि वाढ मिळेल. त्यामुळे भविष्यात भारताच्या जागतिक व्यापारातील भूमिका अधिक प्रभावी होईल.

प्रस्तावना:

परकीय व्यापार धोरण हे कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासाचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. व्यापार धोरणाच्या माध्यमातून देश आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत आपले स्थान निर्माण करतो आणि निर्यात-आयातीच्या संतुलनावर लक्ष केंद्रित करतो. भारताच्या परकीय व्यापार धोरणात १९९१ नंतर मोठे बदल झाले असून, मुक्त व्यापार करार (FTAs), निर्यात प्रोत्साहन योजना आणि व्यापार सुलभीकरणाचे विविध उपक्रम राबवले जात आहेत. भारत आज जागतिक व्यापार क्षेत्रात वेगाने पुढे जात असून, अमेरिका, चीन, युरोपियन संघ आणि आशियाई देशांशी मजबूत व्यापारी संबंध प्रस्थापित करत आहे. या संशोधन पेपरमध्ये भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाचा ऐतिहासिक आढावा, सध्याचे धोरण, व्यापारातील प्रमुख भागीदार, तसेच आर्थिक आकडेवारीच्या आधारे भारताच्या जागतिक व्यापारातील भूमिकेचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच, व्यापार तूट, स्पर्धात्मकता आणि जागतिक पुरवठा साखळीतील अडचणी यांसारख्या प्रमुख आव्हानांचा विचार करून भविष्यातील धोरणात्मक उपायांवरही चर्चा केली आहे.

परकीय व्यापार धोरणाचा इतिहास:

१९९१ पूर्वी, भारताने संरक्षणवादी आर्थिक धोरण (Protectionist Economic Policy) अवलंबले होते, जे स्वदेशी उत्पादन वाढवणे, परकीय स्पर्धेपासून भारतीय उद्योगांचे संरक्षण करणे आणि आत्मनिर्भरता साध्य करणे यावर केंद्रित होते.

संरक्षणवादी धोरणाची वैशिष्ट्ये:

१. उच्च आयात शुल्क आणि परकीय व्यापारावरील नियंत्रण:

१९८० च्या दशकात भारताने अनेक उत्पादनांवर १००% ते ३००% पर्यंत आयात शुल्क लावले होते, जेणेकरून परदेशी उत्पादने भारतीय बाजारात सहज उपलब्ध होऊ नयेत. Quantitative Restrictions (QRs): अनेक वस्तूंच्या आयातीवर थेट मर्यादा घालण्यात आल्या होत्या. परकीय चलन राखीव ठेवण्याचे निर्बंध: आयातीसाठी परकीय चलन मर्यादित प्रमाणातच वापरण्याची सक्ती होती.

२. सार्वजनिक क्षेत्रावर प्राधान्य (Public Sector Dominance):

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणानुसार (Industrial Policy Resolution, 1956) अनेक क्षेत्रे केवळ सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव ठेवण्यात आली. उदा. भारतीय रेल्वे, स्टील (SAIL), दूरसंचार (BSNL), ऊर्जा (NTPC) आणि विमा (LIC) हे सर्व सरकारी कंपन्यांचे वर्चस्व असलेले क्षेत्र होते.

३. परकीय गुंतवणुकीवरील निर्बंध:

परदेशी कंपन्यांना भारतीय भागीदारशिवाय भारतात व्यवसाय करण्यास परवानगी नव्हती. FDI मर्यादा: परकीय कंपन्यांना जास्तीत जास्त ४०% भागभांडवल ठेवण्याची परवानगी होती. १९७० मध्ये लागू करण्यात आलेल्या FERA (Foreign Exchange Regulation Act) कायद्याने परदेशी गुंतवणुकीवर आणखी निर्बंध घातले.

४. निर्यात धोरणाचा अभाव:

भारताने स्वयंपूर्णता (Self-Sufficiency) साधण्यावर अधिक भर दिला, त्यामुळे निर्यात धोरण विकसित झाले नाही. १९७० च्या दशकात भारताचा व्यापार तुटीचा दर (Trade Deficit) दरवर्षी सरासरी ३-५ अब्ज डॉलर्सच्या घरात होता.

संरक्षणवादी धोरणाचे परिणाम:

१. फायदे (Advantages):

स्वदेशी उद्योगांचे संरक्षण: संरक्षणवादी धोरणामुळे भारतीय उद्योग उभे राहिले आणि भारताने काही क्षेत्रांमध्ये आत्मनिर्भरता मिळवली. कृषी उत्पादनात वाढ: हरित क्रांतीमुळे (Green Revolution) अन्नधान्य उत्पादन वाढले आणि भारत १९७० पर्यंत अन्नधान्य आयातीवर अवलंबून राहिला नाही. रोजगार निर्मिती: स्थानिक उत्पादन वाढल्याने नवीन रोजगार उपलब्ध झाले.

२. तोटे (Disadvantages):

कमी उत्पादकता आणि कमी गुणवत्ता: परदेशी स्पर्धेचा अभाव असल्यामुळे उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारली नाही. FDI आणि तंत्रज्ञान विकासात मर्यादा: परकीय गुंतवणूक कमी असल्याने तंत्रज्ञान आणि नवोपक्रमाचा वेग मंदावला. व्यापार तूट (Trade Deficit): १९८० मध्ये भारताचा व्यापार तुटीचा दर ७ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचला. परकीय गंगाजळीचा तुटवडा: १९९० पर्यंत भारताकडे केवळ ३ आठवड्यांची आयात करण्याइतकीच परकीय गंगाजळी शिल्लक होती.

वर्ष	भारताचा GDP वाढ दर (%)	व्यापार तूट (बिलियन USD)	परकीय गंगाजळी (बिलियन USD)
१९७०	३.५%	-२.५	०.९
१९८०	५.६%	-७.०	३.१
१९९०	४.२%	-९.४	१.२

१९७७: कोका-कोला आणि IBM यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांना भारत सोडावा लागला, कारण त्यांनी FERA कायद्याचे पालन करण्यास नकार दिला. १९९०: भारताच्या परकीय गंगाजळीचे प्रमाण केवळ १.२ अब्ज डॉलर्स होते, जे केवळ तीन आठवडे आयात करण्याइतके होते. १९९१: भारताने IMF कडून २.२ अब्ज डॉलर्सचे कर्ज घेतले, कारण देश आर्थिक संकटात सापडला होता.

१९९१ मधील आर्थिक उदारीकरण आणि व्यापार सुधारणा:

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणा आणि नवीन आर्थिक धोरण (Liberalization, Privatization, Globalization - LPG) नंतर भारताने मुक्त व्यापाराला प्रोत्साहन दिले.

1. आयातीवरील निर्बंध हटवले,

2. शुल्क दर कमी करण्यात आले,
3. परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यात आले. यामुळे भारताची जागतिक व्यापारातील भूमिका वाढली आणि निर्यात क्षेत्र मजबूत झाले.

भारताचे परकीय व्यापार धोरण (FTP):

भारताचे परकीय व्यापार धोरण ५ वर्षांसाठी तयार केले जाते. या धोरणाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. निर्यातीला चालना देणे
2. विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करणे
3. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भारताची भूमिका बळकट करणे
4. विकसनशील क्षेत्रांना समर्थन देणे

१. २०२३-२०२८ परकीय व्यापार धोरणाचे वैशिष्ट्ये:

- इलेक्ट्रॉनिक आणि IT क्षेत्राच्या निर्यातीला चालना
- लॉजिस्टिक्स सुधारणांसाठी १० लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक
- E-commerce निर्यात धोरण राबवणे
- FTAs (Free Trade Agreements) द्वारे व्यापार वाढवणे

भारताचा परकीय व्यापार - आकडेवारी आणि विश्लेषण

१. एकूण निर्यात आणि आयात (२०२२-२३)

घटक	रक्कम (अब्ज डॉलरमध्ये)
एकूण निर्यात	७७०.१८
वस्तू निर्यात	४४७.४६
सेवा निर्यात	३२२.७२
एकूण आयात	८९४.९०

२. भारताचे प्रमुख व्यापार भागीदार (२०२२-२३)

देश	निर्यात (\$ अब्ज)	आयात (\$ अब्ज)
अमेरिका	७८.३१	४३.४८
चीन	१६.६०	९८.५१
युरोपियन युनियन	७६.८७	६६.०१
UAE	३२.८८	५३.२३

३. भारताच्या प्रमुख निर्यात उत्पादने

1. पेट्रोलियम उत्पादने - ८७.५ अब्ज डॉलर
2. रत्ने आणि दागिने - ३९.१ अब्ज डॉलर
3. फार्मास्युटिकल्स - २४.६ अब्ज डॉलर
4. IT आणि सेवा निर्यात - ३२२.७२ अब्ज डॉलर

४. भारताची प्रमुख आयात उत्पादने

1. क्रूड ऑईल - १९२ अब्ज डॉलर

2. सोनं - ५२.३ अब्ज डॉलर
3. इलेक्ट्रॉनिक्स - ७२.७ अब्ज डॉलर

भारत सरकारने 31 मार्च 2023 रोजी नवीन परकीय व्यापार धोरण (Foreign Trade Policy 2023) जाहीर केले, जे 1 एप्रिल 2023 पासून लागू झाले आहे. या धोरणाचे उद्दिष्ट 2030 पर्यंत देशाची एकूण निर्यात 2 ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत नेणे आहे, ज्यामध्ये वस्तू आणि सेवांचा समान वाटा असेल.

नवीन परकीय व्यापार धोरणाचे मुख्य चार स्तंभ आहेत:

1. **सवलतींना प्रोत्साहन:** निर्यातदारांना विविध शुल्क माफी आणि सवलती प्रदान करून निर्यातीला प्रोत्साहन देणे.
2. **सहकार्याद्वारे निर्यात संवर्धन:** निर्यातदार, राज्ये, जिल्हे आणि परदेशातील भारतीय मिशन यांच्यातील सहकार्य वाढवून निर्यात वाढवणे.
3. **व्यवसाय सुलभता:** व्यवसाय करण्याच्या प्रक्रियांचे सुलभीकरण करून आणि ई-उपक्रमांचा अवलंब करून व्यवहार खर्च कमी करणे.
4. **उदयोन्मुख क्षेत्रांचा विकास:** ई-कॉमर्स निर्यात, जिल्ह्यांचा निर्यात हब म्हणून विकास, आणि SCOMET (Special Chemicals, Organisms, Materials, Equipment and Technologies) धोरणाचे सुव्यवस्थापन.

या धोरणांतर्गत, फरीदाबाद, मिर्झापूर, मुरादाबाद आणि वाराणसी या चार नवीन शहरांना 'निर्यात उत्कृष्टता शहरे' (Towns of Export Excellence) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. यामुळे या शहरांमधील निर्यातदारांना विशेष सुविधा आणि प्रोत्साहन मिळेल. ई-कॉमर्स निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी, कुरिअर सेवांद्वारे निर्यातीची मूल्य मर्यादा 5 लाख रुपयांवरून 10 लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. यामुळे लघु आणि मध्यम उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश करणे सोपे होईल. नवीन परकीय व्यापार धोरणात, भारतीय रुपयामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. यामुळे डॉलरच्या तुटवड्याचा सामना करणाऱ्या देशांसोबत व्यापार सुलभ होईल. एकूणच, परकीय व्यापार धोरण 2023 हे गतिशील आणि लवचिक आहे, जे बदलत्या जागतिक व्यापार परिस्थितीनुसार स्वतःला अद्ययावत ठेवण्यास सक्षम आहे. यामुळे भारताच्या निर्यात क्षेत्राला नवीन उंचीवर नेण्याची क्षमता या धोरणात आहे.

परकीय व्यापारातील भारताची जागतिक भूमिका:

भारताच्या परकीय व्यापारातील जागतिक भूमिकेचे विश्लेषण करताना, आयात-निर्यात आकडेवारी महत्त्वाची आहे. चालू आर्थिक वर्षाच्या (एप्रिल 2024 ते डिसेंबर 2024) पहिल्या नऊ महिन्यांत, भारताची अमेरिकेला निर्यात 5.57% वाढून 59.53 अब्ज डॉलर (सुमारे 5.2 लाख कोटी रुपये) झाली आहे. याचा अर्थ, भारत दर तासाला सुमारे 80 कोटी रुपयांच्या वस्तू अमेरिकेला निर्यात करतो. त्याच कालावधीत, अमेरिकेतून भारताची आयात 1.91% वाढून 33.4 अब्ज डॉलर झाली आहे. सप्टेंबर 2023 मध्ये, भारताची निर्यात 2.6% घटून 34.47 अब्ज डॉलरवर आली, तर आयात 15% घटून 53.84 अब्ज डॉलर झाली. या महिन्यात व्यापार तूट 19.37 अब्ज डॉलर होती. मे 2023 मध्ये, एकूण निर्यात (सेवा आणि वस्तू) 60.29 अब्ज डॉलर होती, जी मे 2022 च्या 64.13 अब्ज डॉलरच्या तुलनेत कमी आहे. भारताच्या निर्यातीमध्ये महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, तामिळनाडू, आणि तेलंगणा या पाच राज्यांचा 70% वाटा आहे. एकूणच, भारताच्या परकीय व्यापारातील भूमिकेत निर्यात आणि आयात दोन्ही घटक महत्त्वाचे आहेत, आणि विविध देशांसोबतचे व्यापार संबंध आणि राज्यांची योगदान यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव पडतो. भारताचा परकीय व्यापार जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावतो. भारत हा वेगाने विकसित होणारा निर्यातदार देश असून

जागतिक व्यापारात त्याचे योगदान सातत्याने वाढत आहे. खालील मुद्द्यांद्वारे आपण भारताच्या परकीय व्यापारातील जागतिक भूमिकेचे विश्लेषण करू शकतो:

१ . जागतिक व्यापारातील स्थान:

भारत हा जागतिक स्तरावर पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आहे आणि त्याच्या व्यापार धोरणांमुळे निर्यात व आयात दोन्ही वाढत आहेत. 2022-23 मध्ये भारताची एकूण निर्यात (वस्तू व सेवा मिळून) 770 अब्ज डॉलर (सुमारे ₹63 लाख कोटी) होती. 2030 पर्यंत भारताची निर्यात 2 ट्रिलियन डॉलरपर्यंत पोहोचण्याचे लक्ष्य आहे.

२ . मुख्य निर्यातयोग्य उत्पादने आणि सेवा:

भारत विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवा निर्यात करतो. त्यामध्ये प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

- वस्त्र आणि परिधान – भारत जगातील प्रमुख कापड निर्यातदारांपैकी एक आहे.
- औषधनिर्मिती (फार्मास्युटिकल्स) – भारत हा 'जगाचा फार्मसी' म्हणून ओळखला जातो, कारण तो सवलतीच्या दरात औषधे निर्यात करतो.
- इलेक्ट्रॉनिक्स आणि अभियांत्रिकी उत्पादने – भारताच्या इलेक्ट्रॉनिक आणि यांत्रिक वस्तूंची मागणी वाढत आहे.
- सेवा क्षेत्र – माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि BPO सेवा यामुळे भारत जागतिक स्तरावर आघाडीवर आहे.

३ . महत्त्वाचे व्यापार भागीदार:

1. अमेरिका – भारताची सर्वात मोठी निर्यात बाजारपेठ; IT सेवा, औषधे आणि अभियांत्रिकी वस्तू येथे पाठवली जातात.
2. युरोपियन युनियन – भारताच्या वस्त्र, औषधे आणि अभियांत्रिकी उत्पादनांची मोठी मागणी आहे.
3. चीन – भारत चीनकडून इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री आणि रसायने मोठ्या प्रमाणात आयात करतो.
4. GCC देश (सौदी अरेबिया, UAE, कतार इ.) – भारत कच्च्या तेलाच्या आयातीसाठी या देशांवर अवलंबून आहे.

४ . आंतरराष्ट्रीय व्यापार करार आणि धोरणे:

1. भारत-आसियान मुक्त व्यापार करार (FTA) – भारत आणि आग्नेय आशियाई देशांमध्ये व्यापार वाढीसाठी महत्त्वाचा.
2. इंडो-पॅसिफिक इकॉनॉमिक फ्रेमवर्क (IPEF) – अमेरिका आणि इतर देशांबरोबर व्यापार वाढविण्याचा प्रयत्न.
3. भारत-युरोप व्यापार वाटाघाटी – युरोपिय महासंघासोबत मुक्त व्यापार करार करण्याच्या दिशेने वाटचाल.

५ . परकीय व्यापारातील अडथळे आणि संधी:

अडथळे

1. व्यापार तूट (Trade Deficit) – भारताची आयात निर्यातीपेक्षा जास्त आहे, त्यामुळे व्यापार तूट वाढते.
2. जागतिक आर्थिक मंदी – अमेरिका आणि युरोपमध्ये मंदीमुळे भारताच्या निर्यातीवर परिणाम होतो.
3. चीनवरील अवलंबित्व – भारताच्या इलेक्ट्रॉनिक्स आणि रसायन उद्योगासाठी चीनकडून मोठ्या प्रमाणावर आयात केली जाते.

संधी

1. मेक इन इंडिया आणि PLI योजना – स्वदेशी उत्पादन वाढवून निर्यात वाढविण्यावर भर.
2. ई-कॉमर्स निर्यात – MSME आणि स्टार्टअप कंपन्यांसाठी मोठी संधी उपलब्ध.
3. स्थानिक उत्पादन वाढ – भारत चिप (semiconductor) आणि इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करत आहे.

१. भारत - WTO आणि बहुपक्षीय करार:

भारत जागतिक व्यापार संघटनेचा (WTO) संस्थापक सदस्य आहे. भारताने GATT, TRIPS, GATS यासारख्या करारांमध्ये सहकार्य केले आहे.

२. भारताचे मुक्त व्यापार करार (FTAs):

भारताने अनेक देशांसोबत FTAs (Free Trade Agreements) केले आहेत, जसे की:

1. भारत-आसियान FTA
2. भारत-युरोपियन संघ व्यापार करार
3. भारत-यूएई CEPA (Comprehensive Economic Partnership Agreement)
4. भारत-ऑस्ट्रेलिया ECTA (Economic Cooperation and Trade Agreement)

३. भारताचा "मेक इन इंडिया" आणि "आत्मनिर्भर भारत" उपक्रम:

भारत स्थानीय उत्पादन वाढवण्यावर भर देत आहे, त्यामुळे आयात कमी करून निर्यात वाढवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. "Production Linked Incentive" (PLI) योजनेद्वारे मोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि औषध उद्योगाला चालना दिली जात आहे.

भारताच्या परकीय व्यापार धोरणातील प्रमुख आव्हाने:

भारताचा परकीय व्यापार (Foreign Trade) हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा मुख्य आधारस्तंभ आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेत बदल, नवे व्यापार करार, आणि स्थानिक औद्योगिक धोरणे यामुळे परकीय व्यापार धोरणासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. खालीलप्रमाणे भारताच्या परकीय व्यापार धोरणातील प्रमुख आव्हाने आहेत:

१. व्यापार तूट (Trade Deficit) आणि चालू खाते तूट (Current Account Deficit - CAD):

1. भारताची आयात निर्यातीपेक्षा अधिक आहे, त्यामुळे व्यापार तूट वाढत आहे.
2. २०२२-२३ मध्ये व्यापार तूट \$२६६ अब्ज डॉलर्स इतकी झाली.
3. तेल आणि सोन्याची आयात जास्त असल्याने चालू खाते तूट (CAD) वाढते.
4. निर्यात वाढवण्यासाठी पुरेशी धोरणात्मक पावले उचलली जात नाहीत.

२. निर्यात क्षेत्रातील स्पर्धात्मकतेचा अभाव:

1. भारताच्या माल निर्यातीपेक्षा सेवा निर्यातीत (IT आणि BPO) अधिक वाढ दिसून येते.
2. चीन, व्हिएतनाम आणि बांगलादेश यांच्याशी स्पर्धा:भारताचा वस्त्रोद्योग (Textile Industry) बांगलादेश आणि व्हिएतनामच्या तुलनेत महाग आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादनात भारत चीनच्या तुलनेत मागे आहे.

३. संरक्षणवादी धोरणे आणि धोरणातील अस्थिरता:

1. भारताने अनेक आयात निर्बंध लावले आहेत, ज्यामुळे व्यापार धोरण सातत्याने बदलते.
2. उदा. २०२२ मध्ये गहू आणि तांदळाच्या निर्यातीवर निर्बंध घालण्यात आले, त्यामुळे परकीय व्यापाऱ्यांचा भारतावर विश्वास कमी होतो.
3. Make in India, PLI Schemes यासारख्या धोरणांत काही वेळा परकीय कंपन्यांसाठी अडथळे निर्माण होतात.

४. कररचना आणि नियामक अडचणी (Taxation and Regulatory Hurdles):

GST आणि निर्यातदारांसाठी कर परताव्याचा विलंब:भारतातील GST प्रणालीमुळे (18% पर्यंत कर) लघु निर्यातदारांना तोटा होतो. SEZ (Special Economic Zones) आणि निर्यात प्रोत्साहन योजनांमध्ये गुंतागुंत आहे.

५ मुक्त व्यापार करार (Free Trade Agreements - FTAs) मधील मर्यादा:

1. भारताने EFTA (युरोपियन फ्री ट्रेड असोसिएशन) आणि UK सोबत FTAs अंतिम केले नाहीत, ज्यामुळे भारताला बाजारपेठ मिळत नाही.
2. RCEP (Regional Comprehensive Economic Partnership) मधून भारत २०१९ मध्ये बाहेर पडला, त्यामुळे भारत आशियातील स्पर्धेत मागे पडला आहे.
3. FTAsमुळे भारतीय उत्पादकांना स्वस्त आयातीतून स्पर्धा करावी लागते.

६. लॉजिस्टिक्स आणि पायाभूत सुविधा (Infrastructure and Logistics Challenges):

भारतातील वाहतूक खर्च इतर देशांपेक्षा अधिक आहे. भारताचा लॉजिस्टिक्स खर्च GDP च्या १३-१४% इतका आहे, तर चीनमध्ये तो ८-९% आहे. बंदरे आणि कस्टम प्रक्रियेत विलंब होतो. भारताच्या EXIM प्रक्रिया अजूनही गुंतागुंतीच्या आहेत.

७. रुपयाचे अवमूल्यन आणि चलन अस्थिरता (Rupee Depreciation & Currency Fluctuations):

२०२२ मध्ये भारतीय रुपया ८३ प्रति डॉलरपर्यंत घसरला, ज्यामुळे आयात महागली. निर्यातदारांना चलन अस्थिरतेमुळे नुकसान सहन करावे लागते. परकीय गुंतवणूकदारांना चलनातील अस्थिरता अडथळा ठरते.

८. व्यापार तंत्रज्ञान आणि डिजिटलरणाचा अभाव:

Blockchain, AI आणि Big Data यांचा उपयोग भारताच्या निर्यात व्यवस्थापनात कमी प्रमाणात आहे. ई-कॉमर्स व्यापार नियम अजूनही पारदर्शक नाहीत, ज्यामुळे Amazon आणि Flipkart यासारख्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांना अडथळे येतात.

९. हरित व्यापार धोरण आणि पर्यावरणीय मर्यादा:

युरोपियन युनियन आणि अमेरिका कार्बन टॅक्स (Carbon Border Adjustment Mechanism - CBAM) लावत आहेत, त्यामुळे भारताचा लोखंड आणि स्टील निर्यात कमी होऊ शकते. भारताच्या काही औद्योगिक उत्पादनांवर पर्यावरणीय टिकाव (Sustainability) नसल्याने परकीय बाजारपेठेत प्रवेश कठीण होतो.

परकीय व्यापार धोरणासाठी भारताने घ्यावयाच्या उपाययोजना:

भारताने परकीय व्यापार धोरण अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी विविध उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. हे उपाय निर्यातीला चालना देणे, व्यापार तूट कमी करणे आणि जागतिक व्यापारात भारताची स्पर्धात्मकता वाढवणे यावर केंद्रित असतील. खालीलप्रमाणे भारताने काही महत्वाचे उपाय करावेत:

१. निर्यात वाढवण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा:

1. उच्च-मूल्य उत्पादनांची निर्यात वाढवणे: इलेक्ट्रॉनिक्स, औषधे, यंत्रसामग्री आणि नवीन तंत्रज्ञान असलेली उत्पादने यांची निर्यात प्रोत्साहित करणे.
2. सेवा क्षेत्रातील निर्यात वाढवणे: IT, BPO, वित्तीय सेवा आणि हेल्थकेअर क्षेत्रातील जागतिक बाजारपेठ काबीज करणे.
3. 'Production-Linked Incentive' (PLI) योजनेचा विस्तार: मोबाइल उत्पादन, सौर पॅनल्स आणि ऑटोमोटिव्ह सेक्टरसाठी अधिक अनुदान.
4. भारताने PLI योजना (₹१.९७ लाख कोटीची योजना) लागू करून मोबाइल उत्पादन क्षेत्रात जागतिक गुंतवणूक खेचली.
5. Apple, Samsung सारख्या कंपन्यांनी भारतात उत्पादन युनिट्स सुरू केल्या, ज्यामुळे निर्यात वाढली.

२. व्यापार तूट (Trade Deficit) कमी करणे:

1. स्थानिक उत्पादन वाढवणे: आयातीवर अवलंबित्व कमी करण्यासाठी 'मेक इन इंडिया' योजनेला गती देणे.
2. पेट्रोल-डिझेल आयात कमी करण्यासाठी नवीकरणीय ऊर्जा (Renewable Energy) क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवणे.
3. स्थानिक MSME उद्योगांना बळकटी देणे: सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना वित्तीय मदत व कर सवलती देणे.
4. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि वाहन उत्पादनात आत्मनिर्भरता वाढवण्यासाठी सरकारने PLI योजना सुरू केली, ज्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक्स आयात कमी होत आहे.
5. सौर उर्जा क्षेत्रात आत्मनिर्भरतेसाठी भारताने २०३० पर्यंत ५०० GW नवीकरणीय उर्जा उत्पादनाचे लक्ष्य ठेवले आहे.

३. मुक्त व्यापार करार (FTA) धोरण सुधारणा:

1. युरोपियन युनियन, यूके आणि GCC देशांसोबत मुक्त व्यापार करार करणे.
2. दक्षिणपूर्व आशियाई राष्ट्रसंघ (ASEAN) सोबत व्यापार संबंध मजबूत करणे.
3. "RCEP" (Regional Comprehensive Economic Partnership) मध्ये पुनर्विचार करणे, कारण चीन वगळता इतर देशांशी व्यापार वाढण्याची संधी आहे.
4. भारताने UAE बरोबर Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA) २०२२ मध्ये केला, ज्यामुळे २०२३ मध्ये UAE कडे भारताची निर्यात २०% वाढली.
5. ऑस्ट्रेलिया-भारत मुक्त व्यापार करारामुळे (ECTA) भारतीय कृषी व वस्त्रोद्योग निर्यातीत मोठी वाढ झाली.

४. लॉजिस्टिक्स आणि पायाभूत सुविधा सुधारणा:

1. लॉजिस्टिक्स खर्च कमी करण्यासाठी PM Gati Shakti योजना आणि भारतमाला प्रकल्प (Bharatmala Project) राबवणे.
2. बंदरे, विमानतळ आणि रस्ते यांचे आधुनिकीकरण करणे.
3. वन-स्टॉप डिजिटल कस्टम पोर्टल (Ease of Doing Business) सुरू करणे, जेणेकरून व्यापार प्रक्रिया जलद आणि पारदर्शक होईल.
4. 'Sagarmala' प्रकल्पांतर्गत भारतात बंदरांच्या सुधारणा सुरू असून, सागरी वाहतूक खर्च २०% पर्यंत कमी केला जात आहे.
5. दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर (DMIC) आणि समर्पित फ्रेट कॉरिडॉर (DFC) यामुळे वाहतूक वेळ ३०% कमी होणार आहे.

५. व्यापार आणि निर्यात क्षेत्रातील वित्तीय सहाय्य सुधारणे:

1. निर्यातदारांसाठी कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करणे.
2. Export Credit Guarantee Scheme (ECGS) मजबूत करणे, जेणेकरून छोटे उद्योग अधिक निर्यात करू शकतील.
3. रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी सरकार आणि रिझर्व्ह बँकेने आवश्यक पावले उचलणे.
4. भारत सरकारने 'NIRVIK योजना' (Niryat Rin Vikas Yojana) सुरू केली, ज्यामुळे MSME निर्यातदारांना सुलभ कर्ज मिळत आहे.

६. व्यापार नियम सुलभ करणे आणि डिजिटल व्यापाराला चालना देणे:

1. Blockchain आणि AI तंत्रज्ञानाच्या मदतीने निर्यात प्रक्रियेत पारदर्शकता आणणे.

2. डिजिटल व्यापाराला (e-commerce exports) चालना देण्यासाठी धोरणे स्पष्ट करणे.
3. भारताच्या विदेशी व्यापार धोरणात (Foreign Trade Policy 2023) निर्यातदारांना डिजिटल प्रक्रिया सहज करण्यासाठी ऑनलाइन व्यासपीठ सुरू करणे. ONDC (Open Network for Digital Commerce) प्रकल्पाद्वारे MSMEs ला ऑनलाइन व्यापार करण्यास मदत केली जात आहे.

७. हरित व्यापार धोरण (Green Trade Policy) स्वीकारणे:

1. कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी हरित तंत्रज्ञान (Green Technology) प्रोत्साहित करणे.
2. युरोपियन युनियनच्या 'Carbon Border Adjustment Mechanism' (CBAM) च्या नियमांशी जुळवून घेणे, जेणेकरून भारतीय उत्पादने युरोपमध्ये सहज निर्यात होऊ शकतील. उदाहरण: Tata Steel आणि JSW Steel यांसारख्या भारतीय कंपन्यांनी पर्यावरणपूरक उत्पादन पद्धती स्वीकारल्या, ज्यामुळे त्यांना जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश मिळतो.

निष्कर्ष:

भारताने परकीय व्यापार धोरण सुधारण्यासाठी निर्यातवाढीवर भर द्यावा, व्यापार तूट कमी करावी, लॉजिस्टिक्स सुधारावे, मुक्त व्यापार करार सुलभ करावे आणि डिजिटल व हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा. या उपाययोजनांमुळे भारत जागतिक व्यापारात अधिक प्रभावी बनू शकतो आणि 'Viksit Bharat 2047' च्या दिशेने पुढे जाऊ शकतो. भारताचा परकीय व्यापार धोरण गेल्या काही दशकांत मोठ्या प्रमाणात बदलला आहे. जागतिकीकरण, मुक्त व्यापार करार आणि उत्पादन क्षेत्रातील सुधारणा यामुळे भारताची जागतिक व्यापारात भूमिका वाढत आहे. तरीही, व्यापार तूट, चीनसोबतचे असंतुलन आणि जागतिक स्पर्धा ही आव्हाने भारताला भेडसावत आहेत. योग्य धोरणे आणि गुंतवणुकीच्या मदतीने भारत जागतिक व्यापार क्षेत्रात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतो.

संदर्भ :

1. डॉ. एम. पी. बेझबरुआ ("इंडिया'स फॉरेन ट्रेड: पॉलिसीज अँड प्रॉस्पेक्ट्स") वर्ष: 2011 न्यू सेंच्युरी पब्लिकेशन्स
2. डॉ. आर. के. सिंग ("फॉरेन ट्रेड पॉलिसी ऑफ इंडिया: अ क्रिटिकल अॅनालिसिस") वर्ष: 2012 अटलांटिक पब्लिशर्स
3. डॉ. एस. के. जोशी ("इंडिया'स एक्सपोर्ट परफॉर्मन्स: अ रीजनल अॅनालिसिस") वर्ष: 2013 प्रकाशन: ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
4. : डॉ. पी. सी. त्रिपाठी : "इंटरनॅशनल ट्रेड अँड डेव्हलपमेंट") वर्ष: 2014 प्रकाशन: विज्ञान पब्लिशिंग हाऊस
5. डॉ. ए. के. वर्मा ("इंडिया'स ट्रेड पॉलिसी अँड ग्लोबल इंटिग्रेशन" वर्ष 2015 प्रकाशनरावत पब्लिकेशन्स
6. डॉ. एस. सी. गुप्ता ("फॉरेन ट्रेड अँड इकॉनॉमिक ग्रोथ इन इंडिया") वर्ष 2016 प्रकाशनहिमालय पब्लिशिंग हाऊस
7. डॉ. एम. एस. राव ("इंडिया'स ट्रेड रिलेशन्स विथ साउथ ईस्ट एशिया") वर्ष 2017 प्रकाशनमॅकमिलन इंडिया
8. डॉ. जे. पी. शर्मा ("इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक रिलेशन्स अँड इंडिया") वर्ष 2018 प्रकाशनप्रेटिस हॉल इंडिया
9. डॉ. डी. के. अग्रवाल ("इंडिया'स फॉरेन ट्रेडट्रेंड्स अँड पॉलिसीज") वर्ष 2019 प्रकाशनन्यू एज इंटरनॅशनल
10. डॉ. आर. सी. मेहता ("इंडिया'स ट्रेड पॉलिसी अँड इकॉनॉमिक रिफॉर्मर्स") वर्ष 2020 प्रकाशनदीप अँड डीप पब्लिकेशन्स
11. डॉ. एन. के. जैन ("इंटरनॅशनल ट्रेड फिनान्स अँड डोक्युमेंटेशन") वर्ष 2021 प्रकाशनएस. चाँद पब्लिशिंग
12. डॉ. एस. एस. आहुजा ("इंडिया'स फॉरेन ट्रेड पॉलिसीचॅलेंजेस अँड प्रॉस्पेक्ट्स") वर्ष 2022 प्रकाशनअटलांटिक पब्लिशर्स